

“मुनामदन” खण्डकाव्यमा अङ्गी रस

इन्द्रप्रसाद भट्टराई

नेपाली विभाग, त्रि वि, ठाकुर राम बहुमुखी क्याम्पस, वीरगञ्ज, नेपाल

सार

यस लेखमा रस सिद्धान्तको मूलभूत सिद्धान्तलाई उल्लेख गरी विभिन्न साक्ष्यहरूको आधारमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लिखित ‘मुनामदन’ खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ । यस खण्डकाव्यको अङ्गी रसको मात्र विश्लेषण गरिएको छ । पूर्वीय आचार्यहरूका रस सिद्धान्तलाई आधार बनाएर त्यसकै आधारमा यस काव्यको विश्लेषण गरिएको छ । यसरी यस खण्डकाव्यमा करुण रस अङ्गी रसको रूपमा देखा परेको देखिन्छ । ‘मुनामदन’ खण्डकाव्यमा करुण रस निकै सशक्त रूपमा परिपाक हुन पुगेको छ । दर्शकदीर्घामा यसले निकै राम्रो छाप छोड्न सफल भएको छ । अङ्गी रसको रूपमा करुण रस परिपुष्ट भएको छ । करुण रस अङ्गी भएकाले यसमा माधुर्य गुण र वैदर्भी रीतिको आधीक्यता भेटिन्छ । माधुर्य गुण र वैदर्भी रीतिको प्रयोगले करुण रस परिपुष्ट हुन थप सहयोग गरेको छ । भावकमा काव्य श्रवण, पठन गरिसकेपछि करुण रस साधारणीकरण भएर भावकको मन शोकले आल्हादित हुन्छ । त्यसैले यस काव्य र सविधानका दृष्टिले पनि उत्कृष्ट रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

प्रमुख शब्दावली

अङ्गी रस, रससाधारणीकरण, विभाव, व्यभिचारीभाव, सञ्चारीभाव

विषय परिचय

मुनामदन (१९९६) खण्डकाव्य महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लिखित खण्डकाव्य हो । यो देवकोटाको साहित्यिक कृतिहरूमध्ये सर्वचर्चित कृति हो । उनका कृतिहरूमा स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति रहेका पाइन्छन् । स्वच्छन्दतावादका प्रवर्तक देवकोटाका अन्य प्रवृत्तिहरूमा कल्पनाशीलता,

वैयक्तिकता, प्रकृतिप्रेम, विद्रोही भावना, ऐन्द्रियपरकता, कृतिमताबाट मुक्ति, संगीतप्रतिको मोह, मानवतावाद आदि रहेका छन् । मुनामदन खण्डकाव्यमा पनि यिनै प्रवृत्तिहरू देख्न सकिन्छ । यो खण्डकाव्य देवकोटाको उत्कृष्ट काव्य हो ।

पूर्वीय काव्य सिद्धान्तमा रसको बारेमा पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ । रस संस्कृत साहित्य

परम्पराकैँ सवैभन्दा जेठो मान्यता हो। उसको सम्यक र औपचारिक उल्लेख सर्वप्रथम आचार्य भरतमुनीले आफ्नो कृति नाट्यशास्त्रमा गरेको पाइन्छ। सामान्यतः कुनै पनि साहित्यिक कृतिको अध्ययन अवलोकन गर्दा विभावादिको संयोगबाट निष्पन्न हुने आनन्दात्मक चित्तवृत्ति नै रस हो। आफ्नो ग्रन्थ नाट्यशास्त्रमा रससम्बन्धी धारणालाई उनी ‘विभावानुभावव्यभिचारीसंयोगाद्रसनिष्पत्ति’ भन्दै अघि सार्दछन्। रसको सम्बन्धमा आचार्य मम्मट, आचार्य विश्वनाथ आदिले पनि व्याख्या गरेका छन्। यसरी सहृदयका मनमा वासना वा संस्कारका रूपमा सुषुप्तावस्थामा रहेको रत्यादि स्थायी भावरूपी त्यस्तो आनन्दात्मक चित्तवृत्तिलाई रस भनिन्छ, जुन साहित्यको अध्ययन अवलोकन वा श्रवण गर्दा विभाव अनुभाव र सञ्चारी भावहरूको संयोगबाट परिपुष्ट, परिपक्व अवस्थामा पुगेर निष्पन्न हुन्छ। यसप्रकार रस वा रसानुभूति जहिल्यै पनि चमत्कारपूर्ण एवम् आनन्दात्मक हुन्छ र रसानुभूतिद्वारा प्राप्त हुने आनन्द सदा अलौकिक, विलक्षण, अखण्ड एवम् अनिर्वचनीय हुन्छ।

यसरी मुनामदन खण्डकाव्यलाई पनि रसविधानका दृष्टिले हेर्न सकिन्छ। मुनामदन खण्डकाव्यमा विभिन्न रसहरू परिपाक भएका छन्। अङ्गी र अङ्ग रसहरूको प्रयोग पनि गरिएको छ। यसर्थ मुनामदन खण्डकाव्यमा रसविधान भन्नाले अङ्गी र अङ्ग रसहरूको प्रयोग पक्षको अध्ययन नै हो। त्यही रसविधानको निरूपणमा यो अध्ययनपत्र केन्द्रित रहेको छ।

रस विधानसम्बन्धी सैद्धान्तिक पर्याधार

साहित्यशास्त्रमा रसलाई आनन्द प्राप्तिको रूपमा लिइन्छ। रसलाई साहित्य शास्त्रीय आधारमा चर्चा गर्ने आद्य आचार्य भरतमुनि हुन्। भरतमुनि रसवादी आचार्य हुन्। उनले विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावको संयोगबाट रसनिष्पत्ति हुन्छ भनी रसको सूत्र बताएका छन्।

रसनिष्पत्ति शरीर र मनसँग सम्बन्धित कार्यव्यापार हो। त्यसैले रसको बारेमा चर्चा गर्दा मनोविज्ञानलाई पनि सँगै राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। रसानुभूति शारीरिक र मानसिक रूपमा हुने समीकृत व्यापार हो। काव्यार्थ बोधपछि शरीरस्थित संवेदनशील तन्त्रिकाहरूका बीच एकप्रकारको एकत्रीकरण वा घनीभवन प्रक्रिया सम्पन्न हुन्छ र भावक स्वपरकको भेद बिर्सेर आफ्नै अन्तस्करणमा स्फुटित भावमा डुबेर त्यसको आस्वादन गर्दागर्दै रसानन्दमा मग्न हुन्छ। ... विभाव, अनुभाव र सञ्चारीक भावहरूको सम्मिलित सहयोगबाट अनुभव हुन आउने शरीर र मनको अटुट एकतानको बोध नै रस बोधको स्थिति हो। तब रसनिष्पत्ति मनोवैज्ञानिक प्रकृया हो। (उपाध्याय, २०६१ :७०)

यहाँ शरीर र मनको अटुट एकताले रसको अवस्थालाई मनोवैज्ञानिक पक्षसँग जोड्ने काम भएको छ। मानिस वा सहृदयले रसबोध गर्दा शरीरमा परिवर्तन हुन्छ र शरीरसँगै उसको मानसिक स्थितिमा पनि प्रभाव पार्दछ। त्यसैले रसबोधनमा शरीर र मनलाई एकैचोटि हेर्नु आवश्यक छ। त्यसैगरी रसबोधन भन्नाले रसपरिपाकको स्थिति हो। जब काव्यमा विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावको पूर्ण संयोगबाट रस फलिभुत हुँदै जान्छ तब सहृदयले आनन्द प्राप्त गर्दछ। यही आनन्द प्राप्तिको बोध रसबोध हो। सहृदयले बोध गर्ने यही रसबोधको स्थिति नै रस विधानको अवस्था हो।

रस हुनको लागि विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावमध्ये कुनै एकको अनुपस्थिति हुनु हुँदैन। त्यसैले यी तीनै भावको संयोग हुनुपर्छ। रस विधानमा रस पूर्ण हुनु भनेको अङ्गी रसको प्रौढता हो। काव्यमा रसलाई पूर्ण अवस्थामा पुऱ्याउन अङ्गी रसको साथै अङ्ग रसको पनि विरेचन हुनुपर्दछ। यसक्रममा अङ्ग रस तिरोहित भई अङ्गी रसको विकास काव्य वर्णनमा आवश्यक छ।

अङ्गी रस र अङ्ग रसको बारेमा भरतमुनिले महाकाव्यमा वर्णित अनेक रसहरूमध्ये सबभन्दा

बढी वा अधिक वा प्रधान रूपमा विद्यमान रहेको रस अङ्गी हुने र शेष रस सञ्चारी वा अङ्गभुत हुने कुरा उठाएका छन् । (नागेन्द्र, इ.१९९५ : २८३) यसअनुसार कुनै पनि कृतिमा सबैभन्दा बढी वा प्रधान रूपमा प्रवाहित रस अङ्गी र बाँकी अङ्ग रस हुने कुरा भरतले औल्याएका छन् ।

रसविधानका उपकरण

रस विधान साध्य हो भने रस विधानमा आउने विभावादि साधन हुन् । आचार्य भरतमुनिले विभावादिको स्थायी भावसँगको संयोगलाई रस सिद्धि मानेका छन् । (नागेन्द्र, १९९५, १३८) यस विषयमा आचार्य मम्मटले लौकिक जीवनमा रति, शोक, क्रोध आदि चित्तवृत्तिहरूको प्रकाशनका लागि जुन माध्यमहरूको आश्रय लिइन्छ, ती कारण, कार्य र सहकारी कहलाउँछन्, तिनै कारण, कार्य र सहकारीलाई श्रव्य र दृश्य काव्यमा प्रस्तुत गरिँदा तिनको नाम क्रमशः विभाव, अनुभाव र सञ्चारी भाव हुन जान्छ । तिनै विभावादिबाट अभिव्यक्त हुने स्थायी भाव रस कहलाउछ (उपाध्याय, २०५९ : २६-२७) यस आधारमा रस विधानका उपकरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

विभाव

विभाव शब्द संस्कृत तत्सम शब्द हो । वि+भाव मिलेर विभाव शब्द बनेको हो । रसनिष्पत्तिका क्रममा रति, शोक आदि स्थायी भावको उद्दीपक वा आधारका रूपमा रहेको संवेदनशील भाव, रस परिपाकमा कारण कोटिका भाव (आलम्बन विभाव, उद्दीपन)को रूपमा अर्थाइएको छ (पोखरेल, २०५९:१-२६) । यसलाई आचार्य विश्वनाथले जसले सामाजिक (दर्शक-पाठक) का मनमा अवस्थित रति (प्रेम), शोक आदि भावहरूको आस्वादनरूपी अङ्कुरलाई उमार्ने काम गर्दछ, त्यसलाई विभाव भनिन्छ (उपाध्याय, २०६१:२८) भनेका छन् । यसअनुसार सामाजिक वा सहृदयका मनमा

सुषुप्तावस्थामा रहेको स्थायी भावलाई जागृत गराउने उपकरणलाई विभाव भनिन्छ । विभाव दुई थरिका छन्:

आलम्बन विभाव

कृतिमा वर्णित नर वा नारी पात्रलाई विभाव भनिन्छ । आचार्य विश्वनाथका अनुसार नायक आदि आलम्बन हुन् किनकि यसैको आश्रय लिएर रसको उत्पत्ति हुन्छ (उपाध्याय, २०६१ : २९) ।

आलम्बन विभाव पनि दुई प्रकारका हुन्छन् । जसको कारणले स्थायी भाव प्रस्फुटित हुन्छ, त्यसलाई विषयालम्बन भनिन्छ भने जुन व्यक्तिमा स्थायी भाव जागृत हुन्छ, त्यसलाई आश्रयालम्बन भनिन्छ ।

उद्दीपन विभाव

आलम्बन विभाव उद्दीप्त गराउन आउने रूप, गुण, भूषण र चन्द्र, नदीतट, वन, पर्वत, कोकिल, वगैँचा, भ्रमर आदि प्राकृतिक तत्व वा वातावरण उद्दीपन विभाव हुन् । यसलाई विश्वनाथले आस्वादनीय रूप उद्दीप्त पार्ने तत्व उद्दीपन विभाव हो (उपाध्याय, २०६१ : २९) भनेका छन् ।

अनुभाव

अनु+भाव मिलेर अनुभाव शब्द बनेको हो । नेपाली वृहत् शब्दकोशअनुसार- साहित्या शास्त्रअनुसार, मनमा कुनै भाव उब्जँदा र विशेषतः कुनै रसको अनुभूति हुँदा प्रकट हुने मानसिक-शारीरिक व्यापार र भरतको रसनिष्पत्तिसम्बन्धी सूत्रअनुसार विभाव र व्यभिचारी भावका साथ रस निष्पत्तिमा भूमिका खेल्ने तत्व, स्थायी भाव उद्दीप्त भएपछि त्यसका आश्रयमा प्रकट भएर स्थायी भावलाई बाहिर प्रकाश गर्ने कार्य श्रेणीको व्यापार (अधिकारी, २०५६ : २७) । जसअनुसार स्थायीभाव जागृत भएपछि शरीर र मानसमा उत्पन्न हुने क्रियाव्यापारलाई अनुभाव भनिन्छ । आचार्य

विश्वनाथका अनुसार जसले वास्तविक जीवनमा सीता आदि र चन्द्र आदि आआफ्ना आलम्बन र उद्दीपनका कारणहरू राम आदिका मनमा जागेका रति आदि स्थायी भावहरूलाई प्रकाशमा ल्याएर कार्यको संज्ञा पाउँछन्, तिनै काव्य र नाटकमा अनुभव कहिन्छन्। (उपाध्याय, २०६१ : २९)। अनुभावलाई विश्वनाथले अङ्गज, स्वाभावज् र सात्विक गरी तीन भागमा वर्गीकरण गरेका छन्।

व्यभिचारी भाव वा सञ्चारी भाव

व्यभिचारी भाव शब्द वि+अभि+चारी बाट बनेको हो। ‘वि’ को अर्थ विशेष हो भने ‘अभि’को अर्थ तिर, पछि वा प्रति हो। त्यस्तै ‘चारी’को अर्थ डुल्ने फिर्ने वा हिँड्ने हो। जसअनुसार स्थायी भावतिर जाने वा व्यभिचार गर्ने नै व्यभिचारी भाव हो यस भावलाई आचार्य विश्वनाथले स्थिर रूपले रहने रति आदि स्थायी भावमा कहिले प्रकट र कहिले अप्रकट हुने र सदैव चलनशील रहने हुनाले निर्वेद आदिलाई व्यभिचारी भाव भनिन्छ (उपाध्याय, २०६१ : ३०) भनेका छन्। यसप्रकार स्थिर नरहने, चलनशील भई स्थायी भावतिर सञ्चरण गर्ने भाव नै व्यभिचारी भाव हो। विश्वनाथका अनुसार व्यभिचारी भाव निर्वेद, आवेग, दैन्य, श्रम, मद, जडता, उग्रता, मोह, विवोध, स्वप्न, अपस्मार, गर्व, मरण, आलस्य, अमर्ष, निद्रा, अवहित्या, उत्सुकता, उन्माद, शङ्का, स्मृति, मति, व्याधि, सन्त्रास, लज्जा, हर्ष, असूया, विषाद्, धृति, चपलता, ग्लानि, चिन्ता र वितर्क गरी ३३ छन् (उपाध्याय, २०६१ : ३०)।

स्थायी भाव

कुनै पनि रचना वा कृतिमा आरम्भदेखि लिएर अन्त्यसम्म विस्तार भई स्थिर रूपमा रहने भाव स्थायी भाव हो। यो सञ्चारी भावको विपरीत हुन्छ। आचार्य विश्वनाथका अनुसार प्रतिकूल वा अनुकूल भावद्वारा जुन तिरोहित (आच्छादित) हुँदैन

र रसास्वादनको अङ्कुरको कन्द (मूल) हो त्यसलाई स्थायी भाव भनिन्छ। (उपाध्याय, २०६१ : ३१) त्यस्तै भरतका अनुसार जसरी नरहरू बीच नरेश र शिष्यहरूका बीच मुख्य श्रेष्ठ हुन्छ। उसैगरी सम्पूर्ण मानवहरू बीच स्थायी भाव श्रेष्ठ हुन्छ (उपाध्याय, २०६१ : ३१)। स्थायी भाव मानव हृदयमा सुषुप्त अवस्थामा रहेको हुन्छ। यो भाव विचलित नभई स्थिर रहन्छ। स्थायी भाव रति, हास, क्रोध, दोश, विस्मय, घृणा, उत्साह र निर्वेद गरी नौ प्रकारका हुन्छन। यही स्थायी भावका आधारमा नौ रस हुन्छन्।

रसको साधारणीकरण

आचार्य भरतमुनिको रससूत्रको व्याख्या गर्दा संस्कृतका विभिन्न आचार्यहरूले रस निष्पत्ति सम्बन्धी मान्यतालाई अधि सार्ने क्रममा सुरुमा भट्टनायकले रसको साधारणीकरण सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेका हुन्। त्यसपछि अभिनव गुप्त, विश्वनाथ आदिजस्ता आचार्यहरूले आ आफ्नो मत अधि सारे। भट्टनायकका अनुसार साधारणीकरण विभावादिको साथसाथै सहृदयको चेतनाको पनि हुन्छ। यो भावकत्व व्यापारको आत्मा हो। अभिनवका अनुसार यो सामूहिक व्यापार हो। यो सहृदयको अर्न्तमनमा वासना वा संस्कारको रूपमा सुषुप्त अवस्थामा रहेको हुन्छ। त्यस्तै विश्वनाथका अनुसार साधारणीकरणको अवस्थामा सहृदय पूर्ण तन्मयताको साथ साहित्यका सम्पूर्ण प्रसङ्गसँगै आफ्नो अभेद सम्बन्ध स्थापित गर्दछ। फलस्वरूप सम्पूर्ण प्रसङ्ग उसका निमित्त आस्वाद्य बन्दछ। यसरी कवि साहित्यकारले आफ्नो आफ्नो स्वःअनुभूति वा वैयक्तिक भावनालाई सर्वहृदय संवेद्य हुने गरी साहित्य कृतिमा अभिव्यक्त गर्नु नै साधारणीकरण हो।

मुनामदन खण्डकाव्यको आख्यान सन्दर्भ

आरम्भ घटना संयोग श्रृंगारबाट थालिएको काव्यमा मदन भोट जान बिदा माग्दा मुना नजान

आग्रह गर्दछिन । मदन आमाको सपना पूरा गर्ने भन्दै उनी भोट जान्छन् । मुना र मदनको विछोड पछि दुबै यादमा हराउँछन् । मुनालाई गुन्डा र नैनीले शरीर भोगका निम्ति फकाउँछन् तर मुनालाई त्यो सत्य हुँदैन । उता मदनलाई बाटोमा हैजा लाग्दछ । साथीहरूले छाडेर जान्छन् भने भोटेले लगेर उपचार गरी घर आउँदछन् तर यता आमा मृत्युको मुखमा रहेकी हुन्छिन् । मदनलाई देखेर उनी संसार त्याग गर्छिन । त्यसपछि मुनाको खोजी मदनले गर्दछन् । मुनालाई गुन्डाले मदन मरेको भुटो चिठी पठाई दिँदा उनी त्यो सहन नसकी मर्दछिन् । त्यो सुनेर मदन पनि मर्न चाहन्छन् । अन्त्यमा मदनको पनि मृत्यु हुन्छ र काव्यघटना टुडिगन्छ ।

सरी करुण रसको परिपाक अवस्थालाई चरणबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ ।

मुनामदन खण्डकाव्यमा अङ्गी रसको प्रयोग

कुनै पनि काव्य कृतिमा आदिदेखि अन्त्यसम्म श्रवण, पठन वा अवलोकन गर्दा पाठकको मनमा उत्पन्न हुने भाव नै अङ्गी रसको रूपमा रहेको हुन्छ । अङ्गी रस साधरणीकरण हुन्छ । अङ्गी रस भन्नाले मुख्य रस भन्ने बुझिन्छ । अङ्ग रसले अङ्गी रसलाई परिपाक बनाउन सहयोग गर्दछन् । अङ्ग रसले अङ्गी रसलाई परिपुष्ट हुन सहयोग गर्दछ । मुना मदन खण्डकाव्यमा करुण रस अङ्गी रसको रूपमा रहेको छ । समग्र खण्डकाव्य पढिसकेपछि पाठकवर्गमा आँखामा आँसु पिलपिल भएको हुन्छ । मन आद्र भएको हुन्छ । यसरी करुण रस परिपाक हुन निम्न लिखित चरणहरू पार भएका छन् :

क) विभाव

यसमा आलम्बन विभाव र उद्दीपन विभाव गरी दुईको चर्चा गर्न सकिन्छ :

अ) आलम्बन विभाव

नायक/नायिका वा आफन्तहरूको पराभाव वा कुनै पनि व्यक्तिको हीनावस्था वा विनष्ट व्यक्ति यसको आलम्बन हो । सुरुमा विषयालम्बन भावमा मुना रहेकी छिन् भने मदन आश्रयालम्बन विभावको रूपमा रहेका छन् । यो बेला बेलामा विषय र आश्रय मुना र मदनमा परिवर्तन भएको छ तर मुनाको मृत्युपछि विषयालम्बन भावमा मुना रहेकी छिन् भने आश्रयालम्बन विभावको रूपमा मदन रहेका देखिन्छन् ।

आ) उद्दीपन विभाव

प्रियजनहरूको दाह कर्म, तिनको वस्त्राभूषणादिको दृश्य, मृतशरीर वा समाचार, करुण र विरहरागमा आधारित सङ्गीत र उद्दीपन विभाव हो । यस खण्डकाव्यमा अङ्गी रसलाई परिपाक बनाउन मदन भोट हिडेको, मुना मदनको यादमा व्याकुल भएको, गुन्डाले मुनालाई फकाएको, नैनीले फकाएको, मुनाले नराम्रो सपना देखेको, मदनलाई हैजा लागेको, गुन्डाले मदन मरेको चिठी घरमा पठाएको जस्ता परिवेश सहयोग गरेको छ । यसरी खण्डकाव्यमा वर्णित नैनी, गुन्डा, जस्ता पात्रहरू सम्पत्तिको लोभमा पत्नी र आमालाई छाड्ने जुन वस्तु सम्पत्ति छ, त्यसले पनि उद्दीपन विभावकै काम गरेको छ ।

ख) अनुभाव

यस काव्यमा अङ्गी रसलाई स्थायी भावको अनुभाव गराउने रस सामग्री नै अनुभाव हो । विभावको कारण उत्पन्न भावलाई बाह्य रूपमा प्रकाशित गर्ने कार्य रूप चेष्टालाई नै अनुभाव भनिन्छ, जसलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ :

अनुभाव			
कायिक	मानसिक	आहार्य	सात्विक
~ मुटु काँप्नु, ~ दाहिने आँखा फरफराउनु, ~ छटपटी हुनु, ~ आँखा चिम्लनु,	~ नछाड्न आग्रह गर्नु, ~ कुरा गलामा अड्नु, ~ मर्न चाहनु,	~ भोटिनीको भेषभूषा	~ अश्रु ~ वैवर्ण्य ~ प्रलय ~ स्वरभङ्ग

कायिक अनुभावमा मुना रमदनलाई देखिएको विकारलाई तालिकामा देखाइएको छ। त्यस्तै मानसिक अनुभाव अन्तर्गत पनि मुना र मदनका मानसिक विकारलाई र आहार्यमा भोटमा भोटिनीको लवाइलाई लिन सकिन्छ।

सात्विक अनुभावहरू मध्ये केही सात्विक अनुभावलाई साक्ष्य सहित प्रष्ट पारिन्छ :

नछाडी जानोस् हे मेरा प्राण अकेली मलाई,
 मनको वनमा ननिभ्ने गरी विरह जलाई, ...
 लोचनका तारा हे मेरा प्यारा यो ज्योति विलाए,
 के भनू ? भन्ने म केही थिइनँ विष नै पिलाए ।
 - मुना : (१)

काव्यको प्रारम्भमै अतिशय प्रेम प्रकट भएको छ। धेरै प्रेम गरे विछोडमा पीडा हुने कुरा प्रष्टै छ। यसले अश्रु भाव लाई देखाउँछ। मुनामा विछोड हुने कुराले मन व्याकुल भएर त्यो अश्रु अनुभाव उत्पन्न भएको छ। पछिल्लो पद्यमा व्यक्त विरहको सन्तापले शृङ्गारलाई करुणोन्मुखतातर्फ प्रेरित गरेको छ। मुनाको आरम्भको यस अभिव्यक्तिले भविष्यमा अनिष्ट हुने संकेत गरेको छ।

सपना मैले के देखेँ आज ? भैसीले लगायो,
 यो मुटु काँप्छ त्यो भैसी सम्झी, हिलामा पछायो,
 - मुना : (१७)

सपना नराम्रो देख्नु र अनुहारको रङ कालो निलो भएको छ मुनाको। जसले वैवर्ण्य अनुभाव उत्पन्न भएको छ। मुटु काँपेको छ। मदन भोट गएको बेलामा मुनाले नराम्रो सपना देखेकी छन्।

उनको अनुहारको रङ बदलिएको कुरा मुनाको यस भनाइबाटै प्रष्ट हुन्छ।

सासूको सास घाँटीमा बज्छ अड्कन्छ गलामा,
 बुहारी मूर्च्छा इन्तु न चिन्तु माचिको तलामा,
 ती मुना कठै नीली भै पलामा । - (३३)

गुन्डाले मदन मरेको भुठो चिठी पठाए पछि माथि तलामा मुना मूर्च्छा परेकी छन् भने तल मदनकी आमा बोल्न सकेकी छैनन्। यसले प्रलय अनुभाव उत्पन्न गराएको छ। किनकि मुना मूर्च्छा र सासू पनि बोल्न नसकेको कवि कथनमा बताइएको छ। यसरी मुना र सासू प्राणहीन जस्तो देखिएको वा चेष्टाशून्य भएकाले प्रलय अनुभाव उत्पन्न भइएको बुझ्न सकिन्छ।

आँखामा आसुँ लिएर चिनो म भेट्न आउँछु । -
 मदन : (३८)

मुना मरेको खबरले मदन पनि विक्षिप्त भएका छन्। उनलाई यस संसारमा बस्न मन लागेको छैन। त्यसैले मुना भएकै ठाउँमा आउने चाहना राखेका छन् र चिनो आसुँ लिएर आउने बताएका छन्। यसले पनि अश्रु अनुभाव उत्पन्न गराएको छ।

पर्दाले ढाक्यो पर्दाले छेक्यो हे दिदी मलाई,
 म रुने छैनँ गएर भोलि भेटुँला तिन्लाई, - मदन
 : (३९)

अश्रु अनुभावका अन्य साक्ष्यमा यो पनि पर्दछ। रुँदा रुँदा मदनले दिदीको सामू अब नरुने कुरा गरेका छन्। त्यस प्रसङ्गले नै मदन रोई रहेको देखाएको छ।

मनको कुरा गलामा अड्छ, अड्कन्छ गलामा, -
मुना : (१)

मदन भोट जाने बेलामा मुनालाई पीडा भएर गलाबाट शब्दहरू निस्केंका छैनन् । मन दुःखीत भएको बेलामा शब्द नै ननिस्कने सत्यता मुनामा पनि देखिएको छ । जसले स्वरभङ्ग अनुभाव उत्पन्न गराएको देख्न सकिन्छ । यसरी खण्डकाव्यमा विभिन्न अनुभावहरू रहेको देख्न सकिन्छ ।

ग) व्यभिचारी भाव/अस्थायी भाव

प्रस्तुत काव्यमा वियोगी नायक नायिकाको मनमा रहेको भावलाई विभिन्न सञ्चारी भावको निर्माण गरेको देखिन्छ । यहाँ आवेग, जडता, मोह, व्याधि, स्मृति, विषाद, निर्वेद, अपस्मार, चपलता, चिन्ता आदि व्यभिचारी भाव/अस्थायी भाव प्रयुक्त छन् ।

अ) निर्वेद

तत्त्वज्ञान, आपत्ति, इर्ष्या आदिका कारणबाट आफूलाई धिक्कार्नुलाई निर्वेद भनिन्छ । यसबाट दीनता, चिन्ता, आँसु आउनु, निःस्वास निस्कनु विवर्ण हुनु र उच्छ्वास (ढकार) आउनु आदि भाव उत्पन्न हुन्छ । यसका केही दृष्टान्तहरू निम्न लिखित छन् :

फुलेको केश, गलेको जीउ आमाको मायाले,
बाँधेन हरे हजूरको पाउ मायामो छायाले, - मुना
: (२)

यस श्लोकमनिर्वेद अस्थायी भावको प्रयोग भएको छ । धन सम्पत्ति कमाउने प्रलोभनमा मदन भोट जान लागेको बेलामा मुनाले माया नै ठूलो कुरा भएकाले बूढी आमाको मायाले बाटो नछेक्नु आश्चर्य भएको बताएकी छिन । भौतिक वस्तुको चाहनाभन्दा पनि आत्मिक प्रेममा जोड र सांसारिकताबाट उत्पन्न विरक्ति भावमा जोड दिइएको छ । यसले मुनामा निरन्तर हेरिरहने, आँसु आउनु, दीनता, उच्छ्वास आउनु, टोलाउनु जस्ता विकारहरू उत्पन्न भएको छ ।

सिर्जनाभिन्न रचना राम्रा नजरको जुहार,
ईश्वरको हाँसो पाएका फूल छोएर नमार, - (१२)

यस पङ्क्तिमा निर्वेद अस्थायी भावको प्रयोग भएको छ । राम्रो वस्तु आँखाले हेर्नु पर्दछ न कि टिप्नु । त्यसलाई आफूले भोग्न खोज्दा क्षणभरमै नाश हुन्छ । त्यसैले छुनु भन्दा हेरेरै बस्नु ठिक हुन्छ । दृश्य सांसारिकताबाट विमुख हुनु नै साँचो अर्थमा आनन्द हो । गुन्डाले मुनालाई फसाउन र भोग्न खोज्दा कवि आफैँ बोलेका छन् । जुनमा निर्वेद अस्थायी भाव प्रयुक्त भएको देखिन्छ ।

आ) मोह

चित्तको विकराल अवस्थालाई मोह भनिन्छ । भय, दुःख, आवेग र कुनै कुरालाई धेरै चिन्तन गर्नु आदि कारणबाट मोहको उत्पत्ति हुन्छ । मुर्च्छा, अज्ञान, पतन, चक्कर आउनु, केही नदेखिनु आदि प्राकृतिक चेष्टाहरू यसमा रहन्छन् । मोह भाव निम्नलिखितमा छन् :

के गछ्यौँ मुना यो सास अड्छ त्यै पापी धनमा,
- मदन : (२)

मुनाले धनको विरोध गरे तापनि मदनले धनले नै इच्छा पूरा गराउने कुरा गरेका छन् । यहाँ मोह अस्थायी भाव उत्पन्न भएको छ । मोहले नै काव्यलाई करुणतिर परिपाक बनाउन प्रेरित गराएको छ । धनको मोहले नै मुना र मदनलाई विछोड गराएको छ । यसले मदनमा केही नदेखिनु, अज्ञान जस्ता विकारहरू उत्पन्न भएको छ ।

पैसाको यस्तो भूमरी भित्र किन हो पसेको ?
मनको धन छाडेर किन ह्लासामा बसेको ? -
मुना : (२६)

मदन भोट धन कमाउन इष्ट वस्तुको त्याग गरी गएका छन् । त्यस बेलामा मुना लाई मदनको याद आएर छटपटीमा पैसाको यो भूमरीमा नपस्न आग्रह गरेकी छन् । पैसाको मुख कालो हुन्छ र पैसाले कहिल्यै पुग्दैन भन्ने बुझेकी मुनाले टाढा भएका मदनलाई मन मनले प्रश्न गरेकी छन् । त्यसले मदनमा मोह अस्थायी भाव रहेको देखाएको

छ। यसले मुनामा चक्कर आउला जस्तो हुनु, केही नदेखिनु जस्ता विकारहरू उत्पन्न भएको छ।

इ) स्मृति

पहिला अनुभव गरेको ज्ञानको पुनर्ज्ञान हुनुलाई स्मृति भनिन्छ। सदृश्य वस्तुको ज्ञान, चिन्तन आदिबाट स्मृति भावको उत्पत्ति हुन्छ। आँखी भौं उचाल्नु र यस्तै प्रकृतिका मनोविकार तथा क्रियाहरू स्मृति भावमा रहन्छन्। स्मृति भाव निम्न लिखितमा रहेका छन् :

उदासी जुन फिकामा गए मदन डेरामा,
ती आमा नाचिन ती मुना नाचिन् आँखामाको
घेरामा, - (१६)

जब मदन भोट जान्छन् तब उनलाई आमा र मुनाको यादले सताउँछ। उनको आँखामा आमा र मुनाको तस्वीर झल्झली आएको छ। यहाँ स्मृति अस्थायी भाव को प्रयोग भएको छ। जुनलाई पनि उनले उदासी देखेका छन्। रातमा आफन्तको यादले निद्रा भन्दा पनि छटपटी भएको छ। बारम्बार घरको सम्झना आएको छ। यसले मदनमा निरन्तर हेरि रहने, छटपटी हुनु, टोलाउनु जस्ता विकारहरू उत्पन्न भएको छ।

कपाल दुख्दा म आँसु पुछ्छु विरामी भयौ कि ?-
मुना : (२७)

मदन भोट गएको बेलामा उनको यादले मुनालाई व्याकुल बनाएको छ। विरामी परेमा कस्ले हेरचाह गर्छ होला भन्ने उनको मनमा लागेको छ। मदनको कपाल दुख्दा समेत मुना रोएको सम्झना गर्दै विरामी परेर चिठी नपठाएको हो कि भन्ने भाव समेत आएको छ। यहाँ स्मृति अस्थायी भाव उत्पन्न भएको छ। यसले मुनामा छटपटी हुनु, टोलाउनु, जस्ता विकारहरू उत्पन्न भएको छ।

ई) चपलता

इर्ष्या, डाह, द्वेष, राग आदिका कारण हुने मनको चञ्चलतालाई चपलता भनिन्छ। अर्कालाई भर्त्सना गर्नु, कठोर वचन बोल्नु, उच्छृङ्खल आचरण गर्नु

आदि मनोविरबाट चपलता भाव निर्मित हुन्छ। यसको दृष्टान्त :

विस्रनु पर्ने यसरी होइन भमरा सरि मन,
के भर त्यसको ? नलागोस् पाप, पापी छ मेरो मन
! - मुना : (२६)

विछोडको वियोगमा परेकी मुनामा अनेक कुराहरू मनमा आएका छन्। ह्लासामा गएर त्यहाँको रमणियता र रञ्जन वस्तुको सुख भोगले आफूलाई विसरेको हो कि ? भन्ने प्रश्न मनमा आएको छ। मुनामाचपलता अस्थायी भाव उत्पन्न भएको छ। मुनालाई मदनको मन भमरो सरी भयो कि भन्ने संशय भएको छ तर पछि मनलाई संहालेर त्यस्तो हुनै सक्दैन भनी आफूलाई संहालेकी छिन् मुनाले। यसले मुनामा पसिना आउनु, मनमा नाना थरी कुरा खेल्नु, के गरूँ कसो गरूँ ? जस्ता विकारहरू उत्पन्न भएको छ।

उ) चिन्ता

अभीष्ट वस्तुको अप्राप्ति प्रति ध्यान वा चिन्तन गर्नुलाई चिन्ता भनिन्छ। शून्यता, श्वास र ताप आदि मनोविकारहरू यस भावमा रहन्छन्। यसको दृष्टान्त :

विदाई लिन्छु सबका साथ मदन आएन,
त्यस्लाई हेरी आँखाले आज चिम्बिन पाएन, -
आमा : (३१)

आफूलाई डाँडामाथिको घाम ठान्ने मदनकी आमा अब आफू अस्ताउने बेला भएको बताउँछिन्। मदनको पर्खाइमा एक मुठी सास रोकेर राखेकी आमा मदन नआउँदा निराश छिन। त्यसैले यहाँ चिन्ता अस्थायी भाव उत्पन्न भएको छ। मदन कहिले आउला र मरला भन्ने चिन्ता छ। मदन नआई सास फुत्किन्छ कि भन्ने डर छ। यसले आमामा शून्यता, श्वास, ताप जस्ता विकारहरू उत्पन्न भएको छ।

ऊ) जडता

इष्ट, अनिष्ट, वस्तुको दर्शन वा श्रवणबाट पात्रमा अप्राप्तिको बोध भएमा वा किंकर्तव्यविमूढ

अवस्था आएमा जडता भाव हुन्छ । यस्तो भावमा निरन्तर हेरिरहनु, चुप लागेर बस्नु आदि विकारहरू हुन्छन् । यसको दृष्टान्त :

के देख्न आएँ ? हे मेरी आमा ! के देख्नुपन्यो नि !
हे मेरी आमा ! हे मेरी आमा ! यो छाति चिन्यौ
नि ! - मदन : (३३)

जब मदन घरमा आउँछन् त्यहाँ आमाले अन्तिम सास लिई रहेको देख्दछन् । उनी आहत हुन्छन् । आमाको त्यस्तो हालत पारेर आफू भोट गएकोमा पश्चाताप गर्दछन् । यसरी इष्ट वस्तु आमाको त्यो अवस्था देखेर मदनमा जडता अस्थायी भाव प्रकट भएको छ । यसले मदनमा निरन्तर हेरिरहने, के गरूँ कसो गरूँ ? जस्ता विकारहरू उत्पन्न भएको छ । अर्को दृष्टान्त :

हे मेरी आमा ! हे मेरी मुना म यहाँ बस्दिना ! -
मदन : (३८)

मदनका इष्ट वस्तुहरू लोप भएका हुँदा उनलाई शून्य शून्य लागेको छ । उनमा इष्ट वस्तुको अप्राप्तिको बोध एकाले त्यसवेला उनमा जडता व्यभिचारी भाव उत्पन्न भएको छ । आमा र मुनालाई पुकार गरी आफू पनि त्यहाँ नबस्ने बताएका पाइन्छ । यसले मदनमा आँसु आउनु, चुप लागेर बस्नु, निरन्तर हेरिरहनु जस्ता विकारहरू उत्पन्न भएको छ ।

ए) आवेग

कुनै विशेष परिस्थितिमा मनस्थिति र कार्यमा घवराहट हुनु वा असम्यमित हुनुलाई आवेग भनिन्छ । आवेगहरू ८ प्रकारका हुन्छन् । अनिष्टज आवेगमा अनिष्टबाट उत्पन्न आवेगमा शोक हुन्छ । यस काव्यमा रहेको स्मृति भाव निम्न लिखितमा रहेको छ :

पापीको मुख हेर न आमा ! मलाई हेर न !
म आएँ आमा ! म पापी आमा ! मलाई हेर न !
! - मदन : (३४)

घरमा आउँदा आमाको त्यो हालत देखेर उनी बेहोसी जस्ता हुन्छन् । आफूलाई आमालाई त्यो

हालतमा छाडेर जाने पापी हूँ भन्ने ठान्दछन् । अनिष्ट वस्तुको प्राप्तिले उनमा छटपटी गराएको छ । यसैले यस पक्तिमा आवेग, त्यसमा पनि अनिष्टज आवेग अस्थायी भाव प्रयुक्त भएको छ । उनले आमालाई बोलाएर आफूमाथि आरोप लगाई आमालाई सान्त्वना दिएका छन् । पापी भनेर हेरिनौ कि ? आमालाई त्यस्तो अवस्थामा आफूले छाड्नु पाप कर्म भनेका छन् । यसले मदनमा चिन्ता, छटपटी हुनु, आँसु बगाउनु, पसिना आउनु जस्ता विकारहरू उत्पन्न भएको छ । अर्को दृष्टान्त :

भन न भन हे मेरी दिदी ! ती मुना कहाँ छिन् ?
आमाको यस्तो विछोड पर्दा देख्दिन यहाँ भन्
! - मदन : (३५)

आमाको त्यो त्राहिमाम दृश्य देखेर विक्षिप्त भएका मदन आमाको मरणपछि उनी मुनाको खोजी गर्दछन् । आमाको त्यो अवस्था हुँदा समेत मुनालाई नदेखेपछि आवेगमा आएका छन् । त्यसैले यसमा आवेग अर्थात् अनिष्टज आवेग अस्थायी भाव प्रयुक्त भएको छ । मुनाको मृत्युको खबर नपाएका मदनले आमाको मृत्युमा मुनालाई नदेखा मुनासँग रुष्ट भएका छन् । आवेगमा आएर मुना खोई ? भनेका छन् । यसले मदनमा चिन्ता, छटपटी हुनु, आँसु निकाल्नु, रोष प्रकट गर्नु, जस्ता विकारहरू उत्पन्न भएको छ ।

ऐ) विषाद

अनर्थको निवारण गर्ने उपायको अभावमा सत्वको नाशबाट उत्पन्न हुने भाव विषाद हो । लामो सास तान्नु, गहिरो सास लिनु (उच्छ्वास), मनमा ताप हुनु, सहयोगीको खाजी गर्नु आदि विकारहरू विषाद भावमा रहन्छन् । यसको दृष्टान्त :

लौन नि ! लौन ! भनेर उठे मदन जुरुक्क,
मूर्छामा परे पाउमा, देखी गलाको हिरिक्क ! -
मदन : (३५)

आमाको अन्तिम अवस्थामा आई पुगेका मदन आमाको सास आफू रूँदा रूँदै गएपछि उनलाई निकै आहत भएको छ। उनको मनमा ताप उत्पन्न भएको छ। उनमा त्यस्तो कठिन अवस्थामा सहयोगीको खोजी, उच्छ्वास (गहिरो सास लिनु), निःश्वास (लामो सास फेर्नु) जस्ता विकारहरू उत्पन्न भएको पाइन्छ। यसमा विषाद अस्थायी भाव प्रकट भएको छ।

ओ) अपस्मार

मनको विछिप्त अवस्थालाई अपस्मार भनिन्छ। भूत, प्रेत, ग्रह आदिका कारण अपस्मार भाव प्रकट हुन्छ। पृथ्वीमा लड्नु, मुखमा फिंज आउनु, च्याल चुहुनु, काँप्नु, पसिना आउनु आदि क्रिया र चेष्टाहरू अपस्मारका कारक तत्व हुन्। यसको दृष्टान्त :

दैवले हान्यो शिरमा मेरो निठुरी घनले,
के गरी सहूँ ? के गरी रहूँ ? जिउँदो मनले ! -
मदन : (३७)

आमाको मृत्युको चरणमा आई पुगेका मदन मुनाको पनि पहिल्यै मृत्यु भएको थाहा पाएपछि उनलाई सही नसक्नु भएको छ। आफ्नो शिरमा घनले हान्दाको पीडाबोध गरेका छन्। सबै विछोडका दिन उनले एकैचोटि देख्न परेको छ। मदनको मनको विक्षिप्त अवस्था भएकाले त्यसबेला अपस्मार अस्थायी भाव प्रकट भएको छ। यसले मदनमा आँसु आउनु, छटपटी हुनु, टाउको समाउनु, जस्ता विकारहरू उत्पन्न भएको छ। अर्को दृष्टान्त :

हे देव ! पर्दा चाँडै नै उठा ! धन्य छ तँलाई ! -
मदन : (३९)

यस पक्षमा पनि आमा र मुनाको मृत्युको कुराले उसमा आहत सिर्जना भएको छ। दैवलाई मदनले पुकार गरी आफूलाई पनि आमा र मुना भएको ठाउँमा लैजान आग्रह गरेका छन्। देवको लीला देखेर उनी अचम्ममा परेका छन्। आश्चर्यमा पर्नु, काँप्नु, एकलै बोल्नु जस्ता विकारहरू मदनमा

आएका छन्, जसले अपस्मार व्यभिचारी भावलाई नै उत्पन्न गराएको छ।

औ) व्याधि

ज्वरो, वात, पित्त, आदि रोगलाई व्याधि भनिन्छ। सुत्नु, शरीर काँप्नु आदि विकारहरू व्याधि भावमा प्रयोग हुन्छन्। यसको दृष्टान्त :

मदन त्यसै थलामा परे, दुःखले वैलायो, - मदन
: (३९)

आमा र मुनाको मृत्युपछि मदन पनि मरणासन्न अवस्थामा पुगेका छन्। नखानु र नपिउनु हुनाले उनी पनि थलामा परेका छन्। दुःखै दुःखले उनलाई गलाउँछ। कफ र वायुले उनलाई छोप्छ। यसमा व्याधि अस्थायी भाव प्रकट भएको छ। सुतेको सुत्थै हुनु, शरीर काँप्नु, हिड्न नसक्नु जस्ता विकारहरू मदनमा उत्पन्न भएको पाइन्छ।

यहाँ आवेग, जडता, मोह, व्याधि, स्मृति, विषाद, निर्वेद, अपस्मार, चपलता, चिन्ता आदि व्यभिचारी भाव/अस्थायी भाव प्रयुक्त छन्। यी अस्थायी भावको संयोजनले करुण रसले अङ्गी रसको रूपमा परिपाक हुने अवस्था सिर्जना गरेको छ।

घ) स्थायी भाव

प्रस्तुत काव्य करुण रस प्रधान रहेको तथा नायक नायिकाको वियोगजन्य विछोडले करुण रसलाई परिपुष्ट बनाएको छ। काव्यको प्रारम्भमै नायक नायिकाको विप्रलम्भ श्रृङ्गारबाटै आरम्भ गरिएको घटनाक्रम विछोडको पीडालाई नै वर्णन गरिएको छ। विछोडपछि मिलनको आशा राखिएको घटनामा एकपछि अर्को करुणजन्य पीडा थपिएको छ। अन्त्यमा नायकको पनि मृत्युले करुण रसलाई परिपाक हुने अवस्थामा लगेको छ।

मुनामदन खण्डकाव्यमा रससाधारणीकरणको अवस्था

मुनामदन खण्डकाव्य मुना र मदनको वियोगान्त कथा हो त्यसकारणले पनि यस खण्डकाव्यमा विप्रलम्भ शृङ्गार र करुण रसको प्राचुर्य पाइन्छ। यी दुई रसमा पनि करुण रसले यस खण्डकाव्यलाई बढी भिजाएको छ। विप्रलम्भ शृङ्गारबाट प्रारम्भ भएको मुनामदनको कथा प्रवाहमा बीच बीचमा अद्भुत, भयानक, वीर, शान्त आदि रसको थोपा छिट्टा भेटिए पनि अन्त्यमा आइपुग्दा करुण रसले आर्द्र बन्न पुगेको छ। मदनकी आमा र मुनाको मृत्युले सृजना गरेको कारुणिक अवस्था नै यस खण्डकाव्यको उत्कर्ष हो। मिठो मिलनको आशा राखेका भावक वर्गमा त्यो आशा निराशामा परिणत हुन्छ। खण्डकाव्यमा करुण रसको विधान निर्दुष्ट

किसिमबाट गरिएको छ। काव्य पढ्दै जाँदा पाठक काव्यानन्द सागरमा यतिसम्म डुब्छ कि मदन र आफू बिचको उपाधिभेद विसिन्छ र मदन र आफूमा एकात्मकताको अन्वय गर्छ। उसलाई मदनका दुःख, पीडा, शोक, चिन्ता सारा आफ्नै जस्ता लाग्छन्। पाठक मदनसँगै आफू पनि शोकसन्तप्त र विक्षिप्त बन्न पुग्छ। पाठकको चित्तमा रहेको शोक नामक स्थायी चित्तवृत्तिलाई मदनको कारुणिक परिस्थितिले उद्दीप्त पारिदिन्छ र अतिशय रसोद्रेकका कारण पाठक चित्तविरेचनको अवस्थामा पुग्छ। यस प्रकार मुनामदनको पाठकलाई करुण रसको आस्वाद सुखानुभूतिपूर्ण हुन्छ। सम्पूर्ण रस सामग्रीहरूको समुचित प्रयोगका कारण मुनामदन खण्डकाव्य करुण रसाभिव्यक्तिका दृष्टिले उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज, **पूर्वीय समालोचना सिद्धान्त**, (६^{औं} सं.), ललितपुर:साभा प्रकाशन, २०५६।
 र बद्रीविशाल भट्टराई, **नेपाली वृहत् शब्दकोश** (पुनर्मुद्रण), काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५५।
 उपाध्याय, केशवप्रसाद, **साहित्य प्रकाश**, (६^{औं} सं.) ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५९।
 , **पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त**, (चौ. सं.), ललितपुर:साभा प्रकाशन, २०६१।
 आचार्य, विश्वेश्वर, **काव्यप्रकाश**, (पुनर्मुद्रण) वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड, सन् २००८।

- आप्टे, वामन शिवराम, **संस्कृत हिन्दी कोश** (दो.सं.), दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास
 भा सीताराम, **नाटक और रंगमंच**, पटना, बिहार राष्ट्रभाषा परिषद् सन् २०००।
 पोखेल, भानुभक्त, **सिद्धान्त र साहित्य**, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५९।
 पौडेल, विष्णुप्रसाद, **संस्कृत काव्यशास्त्र**, भुँडीपुराण प्रकाशन, २०५७।
 देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद, **मुनामदन**, (२३^{औं} सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५४।
 नागेन्द्र, **रस-सिद्धान्त**, नयाँ दिल्ली : नेसनल पब्लिसिङ्ग हाउस, १९९५।